

Tézisek a sztálinizmus lényegéről

KRAUSZ TAMÁS

1. *A sztálinizmus fogalma sok értelemben használatos, de módszertanilag mégis igen kevésbé megalapozott kategória. Sokan megkérdőjelezzik, hogy tudományos fogalomként alkalmazható-e. Mégis éppen használatának rendkívüli elterjedtsége miatt a tudomány területén is meghonosodott. Módszertanilag akkor mélyíthető el e fogalom, ha a formációelméleti és a történeti megközelítést egyidejűleg alkalmazzuk. Így a sztálinizmus úgy értelmezhető, mint egy történetileg meghatározott társadalom- és gazdaságszervezési forma, amely "funkcióját" tekintve a sajátos "orosz talajon" a szovjet típusú modernizációt egyesítette az "eredeti szocialista felhalmozás" feladataival. Elméleti szempontból nézve a sztálinizmus a termelésben és a politikai életben megsemmisítette a forradalomból kisarjadó szocialista öngazgatói-közösségi formákat, a kapitalizmus, a magántulajdon viszonyaival együtt. A sztálinizmus lényegét tekintve az államszocializmus fogalmával írható le.*

A politológiában használt fogalmak sajátlagosan e szakdiszciplína tárgykörét tükrözik csupán, nem hatolnak a gazdaság- és társadalomszerveződési elvek és formák kutatásába. A politikai rendszer önmagában való vizsgálatát tükrözi a politológia sajátos fogalomhasználata: "pártidiktatúra", "egypártrendszer", "pártállam" stb. Nem tagadva a részmeghatározások jelentőségét, egy szélesebb történeti-formációelméleti nézőpontból a sztálinizmus fogalma gazdagabb tartalommal telíthető. Korábban még erősebben hatott a politológiai nézőpont a történetírásra, mára azonban a társadalomtörténeti szempont kezd uralkodóvá válni tőlünk nyugatabbra. Ez utóbbi nézőpont hozzásegíthet ahhoz, hogy a szovjet fejlődést ne a nyugat-európai fejlődés struktúraformái alapján próbáljuk megérteni, értelmezni.

2. *A sztálinizmus történeti alapjai* mélyen beleágyazottak az orosz történelem államcentralizációs és bürokratikus-kollektivistá hagyományaiba (az önkényuralom, az obszcina, az eredeti polgárosodás hiánya stb.). Másfelől azonban a sztálinizmus nem elemezhető a korabeli világrendszer folyamataiból, és a történelmileg kialakult munkamegosztási szerkezetéből kiszakítva, és nem érthető meg a forradalmi mozgalom, a munkásmozgalom történeti hagyományán kívül sem. A sztálinizmus szempontjából igen lényeges a Németországban elterjedt 19. századi "államszocializmus", amely filozófiai eredetét Fichtében és nem Marxban találja meg, valamint az "orosz jakobinizmus" hagyománya. Éppen a marxizmus és más szocialista elméletek antietatista tradíciójával ellentétben a sztálinizmus a hagyományos államhatalom helyére egy új, plebejus eredetű elit hatalmát állítja anélkül, hogy az államhatalom társadalmi ellenőrzésének forradalmi hagyományát komolyan venné. Fontos objektív tény, hogy Németországban a polgári rendőrállam, Oroszországban a cári önkényuralmi állam történelmi alapzatán emelték fel a szociáldemokrata eredetű "gondoskodó népállam" ideológiáját és politikai ideáját. A sztálinizmus számára ez szolgált kiindulópontul. A történel-

mi bolsevizmus sztálinizmus általi szétzúzása éppen az antietatista hagyomány és a politikai struktúrák megsemmisítését jelentette.

A sztálinizmus jelensége nem elemezhető annak a konkrét történelmi szituációnak a keretein kívül sem, amely az októberi forradalom után alakult ki. Különösképpen fontos a 20-as évek végén kialakult történelmi helyzet, amely a NEP válsága, a gabonaválság és a paraszti differenciálódás, a Szovjetunió strukturális bizonytalansága stb. ismert problémáival azonosítható, mert ez motiválta azt a fordulatot (a "második forradalmat", a "forradalmat felülről", a "nagy fordulatot", más értelmezésben "bürokratikus ellenforradalmat", netán thermidoriánus fordulatot stb., hogy csak a legismertebb megnevezéseket említsük), amelynek során Sztálin személyi diktatúrája megvalósulhatott. A sztálini jelenség nem elemezhető sem az oroszországi társadalmi szerkezet sajátosságain, sem a polgárháborúból és a megelőző korszakokból kinövő "szociokulturális" háttéren kívül.

3. *A sztálini személyi diktatúra* nem egyszerűen az államcentralizációs hagyomány folyománya, hanem új, modern politikai szervezeti struktúra a történelemben. Az állami szovjet- és pártapparátusok, a szakszervezeti és gazdasági apparátusok, a katonai és rendőri apparátusok a társadalomtól elkülönült szervezetekként magukhoz ragadták a hatalommenedzselés és általában a hatalomgyakorlás feladatait, funkcióit. A sztálini diktatúra leglényegesebb jegyei közé tartozik, hogy az új apparátusok belső küzdelmei, hatalmi harcai, befolyásuk növeléséért, kiterjesztéséért is folyó csatározások fölött "örködött", a "rend" biztosító volt a "káosz" erőivel szemben. Ez a küzdelem mindig ideológiai és politikai formát öltött, ideológiailag a legközvetlenebbül kapcsolódott össze a Szovjetunió fennmaradásáért folytatott küzdelemmel. Ezekben a bürokratikus, széthúzó hatalmi harcokban kifejeződtek az apparátusok sajátos helyi, regionális érdekei is. A hatalom összeomlásától való állandó félelem az elrettentő apparátusok szerepének növekedéséhez vezetett. E bürokratikus hatalomgyakorlás sajátos megnyilvánulása volt a manipuláció, amely egyáltalán nem orosz jelenség. Sőt, a sztálini diktatúra jelentős mértékben éppen azokat a "készen talált" eszközöket használta, amelyeket Nyugaton tapasztalt és programja szerint meghaladni kívánt. Az egypártrendszer a politikai diktatúra lényegét még nem adja meg, hiszen a párt a 20-as évek forradalmi diktatúrájához képest alárendelt pozícióba került az államvédelmi hatóságokhoz képest, amelyekben a valódi végrehajtó hatalom jó része összpontosult, s amelyek végső elemzésben Sztálin kezében koncentráálódtak. A felülről lefelé kiépülő bürokratikus rendszerben végbement a párt, a szakszervezetek, általában a politikai mozgalmak "államosítása". Az állampolgárok, a dolgozó emberek éppen a rendszer forradalmi legitimitációjából meríthettek tiltakozási energiákat, amelyeket azonban csak a hivatalos apparátusokon belül "tudtak" kifejtetni, vagy a spontán lázadás útjára kényszerültek.

4. *A sztálini államszocializmus társadalmi és gazdasági lényegénél fogva* az állami tulajdon totalitására épül. Az állami-bürokratikus tulajdon ellenőrzése egy igen bonyolult belső szerkezettel bíró bürokratikus réteg kezébe kerül. A rendszer hivatalos ideológiájában a "szocializmus" (valójában a "modernizáció") megvalósítása azonos a nagyipar kiépítésével, az állami földeken kényszer útján létrehozott kolhozokkal és az államilag biztosított "szociális vívmányokkal" (ingyenes oktatás, ingyenes egészségügy, munkakötelezettség, azaz a munkához való jog biztosítása stb.). A magántőkés kizsákmányolás megszüntetésével az állami kizsákmányolás olyan történelmi formája valósult meg, amelyben a termelés hagyományos szerkezete, a munkamegosztás hagyományos rendje gyakorlatilag a modern államkapitalista rendszerekre emlékeztetett, de tőkés tulajdonos helyett a tulajdonosi jogokat az állami, a párt és a menedzserbürokrácia gyakorolta. Az állami tulajdont ellenőrző társadalmi csoportok és rétegek nem szerveződhetek önálló burzsoá osztállyá, mert privilégiumaik nem

voltak átörökölhetőek. Bár Trockij maga feltételezte 1936-ban, hogy az államszocializmus szocializmussá való átalakítása nem áll érdekében a bürokratikus rétegeknek. Egy ilyen lehetőség, vagyis a munka és a tulajdon egyesítése, a szovjetek "debürokratizálása" – vélte Trockij – az állami bürokrácia elkeseredett ellenállásába fog ütközni, s mindenáron, még az állami tulajdon örökletessé tétele, vagyis magántulajdonná való átalakítása a kapitalizmus visszaállítása árán is ragaszkodni fog privilegizált helyzetéhez, annak ellenére, hogy az új bürokrácia, a szakapparátus lényegében a dolgozó osztályokból felemelkedett milliókból verbuválódott.

5. *Az állami tervgazdaság és az állami újraelosztás (redisztribúció) rendszere* a termelési eszközök állami tulajdonára és az elosztás bürokratikus-kollektivistá formáira épült. Alapvető célja a társadalmi integrációs folyamatok újratermelése, hogy megakadályozza a magánelsajátítást, hogy korlátozza a piaci viszonyok, a kapitalizmus kiterjedését, hogy szabályozza a vállalatok, a termelők és a fogyasztók közötti kapcsolatokat. A központi irányítás érdekegyeztető funkciója magában foglalja azt a hatalmi aspektust is, hogy a rendszer kizárja magából a legális politikai ellenzéket. A sztálinizmus olyan parancsuralmi rendszer volt, amelyben a politikai hatalom alapjában voluntarisztikus célkitűzései fejezték ki azokat a történelmi sajátságokat, amelyek közé a Szovjetunió a 20-as évek végén került. Ez a tervgazdálkodás – későbbi mutációitól ("piacsztálinizmus") eltérően – kizárta a magánkezdeményezést, és felszámolta a vegyesgazdaságot. Sztálin életének utolsó szakaszában visszatért a "szocializmus és piac" összeegyeztethetőségének kérdéséhez. Természetesen antieztatista következtetésekhez nem jutott el, mert az állam gazdaságba való beavatkozásának egész tendenciáját részben éppen magából a kapitalista országok tapasztalataiból kölcsönözte anélkül, hogy a New Deal és a fasizmust összekapcsolta volna mint a gazdasági világválságra adott specifikus válaszokat kapitalista körülmények között. Magának a tervezésnek a problémája a későbbi fejlődés tükrében különösen bonyolult problémák forrása, kifejtése túlmegy a "tézisek" formáján.

6. *A rendszer társadalmi bázisát* mindenekelőtt azok a társadalmi csoportok, rétegek alkották, amelyek a 20-as, 30-as években milliószámra – a történelmileg példátlanul gyors társadalmi mobilitás következtében – emelkedtek a modern ipari társadalom által kínált társadalmi pozíciókba: a szakmunkás, a tanári, tudósi stb. léthelyzetbe. Az állami és pártbürokrácia, a katonai és más védelmi vagy fegyveres alakulatok hivatásos alkalmazottai éppúgy a rendszer támaszai voltak, mint a mezőgazdasági és műszaki értelmiség, sőt a szovjet állam lekötelezettje volt a nincstelen vagy a szegény-parasztság kolhozokban dolgozó része is. A Sztálin körüli kultusz, amely alapjában városi jelenség volt, mindenekelőtt a felső bürokrácia tudatosan manipulatív tevékenységének is eredménye volt, bár annak történelmi hagyománya már Lenin alatt is megnyilvánult, Lenin ugyan tudatosan elhárította a kultikus jelenségeket. Ez az egy generáción belüli gyors felemelkedés a "kultusz" korabeli alapforrásának tekinthető.

7. *A "fejlődés ára"*. A cári Oroszország Európa szegényembere volt, 1913-ban az USA ipari termelésének alig több mint 6%-át produkálta, míg a 30-as évek végén már meghaladta a 45%-át. A rendszer óriási termelő és védelmi erőt fejlesztett ki. Alig több mint negyed évszázad alatt a Szovjetunió a világ második ipari hatalmává vált. Egész népek emelkedtek fel az analfabetizmus világából a modern civilizáció kezdeti fokára. A kultúra extenzív fejlődése mellett a magas kultúra, a művészetek gyors és nagymértékű visszafejlődése, "leépülése" ment végbe, helyét a "russzifikált" nyugati giccs vette át, amely azonban ideológiai bárgyúsága ellenére bizonyos "modernizációs" mintákat is terjesztett. A mezőgazdaság történelmi méretű elmaradottsága, a technikai-technológiai fejlődés viszonylagos elmaradottsága a rendszer legsebezhetőbb pontjai voltak.

Ma már megkerülhetetlen, hogy az emberáldozatok neuralgikus kérdését tudományosan feldolgozott adatok tükrében értékeljük. A személyi diktatúra nemcsak

politikai ellenfeleit, hanem mindazokat börtönbe zárta, akik valamely oknál fogva a bürokratikus hatalmi harc bűnbakjaivá váltak. 1921 és 1954 között több mint 640 000 embert végeztek ki politikai okokból, a Gulag táboraiban és a börtönökben összesen több mint 3 300 000 ember, azaz fogoly "fordult meg". A foglyok több mint egyharmada "politikai" volt. 1929 és 1933 között 2,8 millió embert telepítettek ki a kuláktalanításnak nevezett kampány során. És akkor még nem szóltunk a kollektivizálás időszakában 1932-33-ban Ukrajnában és Kazahsztánban bekövetkezett éhínségekről, amelyeket nem lehet az aszályal magyarázni, hanem közrejátszottak a kifejezetten politikai döntések is. Másfélmillió-négymillió emberáldozatról szólnak a komolyan vehető feldolgozások. Ezeknek az adatoknak az alábecsülését azzal az érveléssel szokás alátámasztani, hogy a kapitalista eredeti tőkefelhalmozás, a világ- és helyi háborúk, a fasizmus áldozatai stb. lényegesen nagyobb számot tesznek ki. Ez ugyan igaz, de erkölcsileg mégsem tartható ez a pozíció, mert a sztálinizmus az emberiség nagy álmát, – az ember ember általi gazdasági és politikai alávetését kiküszöbölni akaró szocialista értékeket és mozgalmakat – diszkreditálta egész generációk szemében, ami nagymértékben kifejeződött az államszocializmus összeomlásában a peresztrojka időszakában.

8. *A sztálinizmus ideológiája.* A sztálinizmus eklektikus ideológiai forrásai nem egyszerűsíthetők le valamiféle "ultrabaloldaliságra" vagy más efféle szellemi tradícióra, de kétségtelenül lényeges szerepet játszott benne a forradalmi és nemcsak a forradalmi tömegeknek a finalítások, a "megváltás" iránti vonzódása, amely egyébként a pravoszláv ortodoxiától sem volt idegen.

A sztálini rendszer hivatalos legitimációs ideológiája az októberi forradalomból eredeztette magát, mindenekelőtt azt az örökséget hangsúlyozta, hogy a régi, történelmi uralkodó osztályokat megsemmisítették, és amint az 1936-os alkotmány deklarálta, felépítették a szocializmust. Ennek ideológiai "trükkje" az volt, hogy azonossá tették az államosítás és a társadalmasítás fogalmát. A sztálini államszocializmus ideológiai doktrínájának középpontjában az önerőre támaszkodás ("szocializmus egy országban") és a fejlett nyugat "utolérésének" tétele volt. Ideológiatermelők egész rétege jött létre, amely a hatalomkonzerváló ideológiai szükségletek kielégítésével foglalkozott. Ugyanakkor a rendszer ideológiai tézisei között szerepelt számos humanisztikus törekvés propagálása is. A hivatalos ideológia a népek barátságát és testvériségét hirdette. A Szovjetunió történelmi küldetését a világ népeinek, elnyomottjainak felszabadításában határozták meg. Miközben a hivatalos internacionalizmus minden tankönyvben tételesen szerepelt, az orosz nacionalizmus rehabilitálódása ment végbe a 30-as évek második felében, nem szólva arról, hogy 1941-44 között egész népeket telepítettek ki. Mindez a sztálinizmus "konspirációs" természetére utal, vagyis arra, hogy az ideológiailag elleplezte saját antidemokratikus jellegét.

9. *Sztálin személye* is örök vita tárgya marad. A sztálinizmus történelmileg meghatározott szerkezetét nem lehet Sztálinból levezetni, személyes politikájából "extrapolálni", de személye nélkül sem elemezhető, mert a rendszer lényegéből fakadt a vezető, a "vezér" szerepének, a nagy és "sok kis Sztálinnak" a kolosszális jelentősége.

Sztálin maga a rendszeren belül felmerült alternatívákat mindig szélsőséges irányba tolta el. Az irodalomból jól ismert személyes tulajdonságai alapján politikusi pályája nem értékelhető tudományos igényességgel. Sztálin nem volt sem dilettáns, sem zseni, hogy csak a legszélsőségesebb leegyszerűsítésekre hívjuk fel a figyelmet. Sztálin egy személyben volt véres kezű zsarnok és nagy formátumú politikus, aki kora legjelesebb államférfijainak elismerését is kivívta. Az elismerésben persze az is szerepet játszott, hogy a világrendszer irányításának bonyolult munkáját a második világhá-

ború után, a világ területi és politikai újrafelosztásának bonyolult feladatait Sztálinnal együtt el tudták végezni. A hidegháború ellenére viszonylag stabil nemzetközi rendet kényszerítettek Európa népeire. Sztálin egyidejűleg volt kisstílusú és bosszúálló személyiség, másfelől birodalomszervező politikus, aki a nemzetközi diplomácia terén különös tehetséggel rendelkezett, szervezői tehetségét esküdt ellenfelei is elismerték. Politikai tévedéseinek és bűneinek nagysága és tragikus méretei végletesen arányban álltak a történelmi "feladat" nagyságával.

Tisztelt Előfizetők!

Minden megrendelőnknek, aki 1992-re előfizette folyóiratunkat, levelet küldünk a közeljövőben, az 1993. évi rendelés tárgyában. Az 1993. évi előfizetési díjat 1993. január 31-ig a levélhez mellékelt számlán lehet befizetni.

Ha nem tartanak igényt a lapra, sziveskedjenek számlánkat majd visszaküldeni, illetve rendelésük módosítását közölni.

Az ISKOLAKULTÚRA szerkesztősége